

پایه‌گذار دانش اطلاع‌رسانی در ایران

• راحله یگانه^۱

کارشناس کتابداری و اطلاع‌رسانی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان
قدس رضوی، اداره اسناد و مطبوعات

در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی چهره‌های درخشان بسیاری هستند که با تحمل مشقات و ناملایمات بسیار، برای به‌ثمر رسیدن این علم و یافتن جایگاه واقعی آن در جامعه، تلاش‌های بسیاری کرده‌اند. بسیاری از این چهره‌ها برای ما شناخته شده‌اند، اما هستند کسانی چون دکتر پرویز مهاجر، که فقط در برهه‌ای از زمان شناخته شدند و چون خیلی زود از میان ما رفتند، برای بسیاری از دانش‌آموختگان کنونی گمنام و ناشناختند. دکتر پرویز مهاجر چنان زود از میان ما رخت برپست که فرصتی دست نداد تا از محضر این استاد بنام و فعال در حوزه‌های مختلف علمی فیض برده و از فضائل و علم او بهره ببریم. بنابراین بر خود واجب دانستیم که چند خطی درباره او بنویسیم، شاید که ادای دینی باشد به بزرگان و استادان خود، به‌ویژه او که پایه‌گذار علم اطلاع‌رسانی در ایران بوده است.

به تحصیل در رشته زبان‌شناسی روی آورد و در سال ۱۳۴۵ موفق به اخذ دانشنامه کارشناسی ارشد در رشته زبان‌شناسی همگانی و زبان‌های باستانی از دانشگاه تهران شد. چند سال بعد در انگلستان در رشته زبان‌شناسی عملی^۲ و در سال ۱۳۵۰ از دانشگاه تهران در رشته زبان‌شناسی همگانی و زبان‌های باستانی به اخذ درجه دکتری نائل آمد.

مهاجر هر سال در کلاس‌ها و سمینارهای مختلف مربوط به زبان‌شناسی در کشورهای انگلستان، فرانسه و آلمان شرکت می‌کرد. وی در دانشگاه‌ها و مدارس عالی مختلف از جمله در دانشگاه تهران، دانشسرای عالی تهران، دانشگاه پهلوی شیراز، دانشگاه صنعتی آریامهر، مدرسه عالی ادبیات، مدرسه عالی ترجمه و چند دانشکده و مدرسه عالی دیگر تدریس

مختصر شرح حال و آثار شادروان پرویز مهاجر

دکتر پرویز مهاجر در آبان ماه ۱۳۱۶ در کرمانشاه به دنیا آمد. پدر او، سیدحسین مهاجر و مادرش بانو صغری باستانی هردو از کارمندان دولت بودند. مهاجر دوران کودکی و تحصیلات دبستانی را در زادگاه خود گذراند. سپس به تهران آمد. در سال ۱۳۳۷ به اخذ دیپلم ادبی از دبیرستان بامداد تهران نائل شد و همان سال تحصیلات عالی خود را در رشته زبان و ادبیات انگلیسی در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران آغاز کرد. بعد از اخذ دانشنامه کارشناسی در دبیرستان‌های مختلف تهران تدریس کرد. در سال ۱۳۴۰ با خانم ماه‌منیر نوربخش ازدواج کرد. پس از یکی دو سال در مقطع کارشناسی ارشد علوم اجتماعی تحصیلات خود را ادامه داد، ولی یک سال بعد

کرده است.

مهاجر زبان انگلیسی را بسیار خوب می‌دانست، با زبان فرانسه آشنایی عمیق و با زبان آلمانی آشنایی اجمالی داشت. در سال ۱۳۵۰ به گروه مرکز مدارک علمی در مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی وزارت علوم و آموزش عالی پیوست و عضو هیئت علمی شد. مدتی نیز ریاست انتشارات مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی را به‌عهده داشت. وی از همان آغاز جوانی و دوره دانشجویی با مجلات و مطبوعات ایران همکاری داشت. نمونه‌هایی از ترجمه‌ها و مقالات علمی و نقدهای هنری او را می‌توان در شماره‌های مختلف نشریاتی مانند اندیشه و هنر، فرهنگ و زندگی، جنگ اصفهان، آیندگان ادبی، نامه انجمن کتابداران، الفبا و رودکی سراغ گرفت. مهم‌ترین کتابی که دکتر مهاجر با همکاری ضیاء موحّد^۲، ترجمه کرده، کتاب نظریه ادبیات اثر رنه ولک و اوستن وارن^۳ است که گویا قرار بوده از سوی مؤسسه فرانکلین - دانشگاه آزاد منتشر شود. آثار چاپ‌نشده دکتر پرویز مهاجر نیز اندک نیست و مهم‌تر از همه رساله دکتری «سبک شعر از دیدگاه زبان‌شناسی» اوست که بعد از اخذ درجه دکتری نیز روی آن کار کرده بود و تصمیم داشت آن را به چاپ برساند.

پایه‌گذاری دانش اطلاع‌رسانی در ایران

مهاجر اواسط سال ۱۳۵۰ بود که به مرکز مدارک علمی در مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی پیوست. او که در آغاز کار با مسائل اطلاع‌رسانی و دکومانتاسیون^۴، بیگانه بود، با کوششی حیرت‌آور در این زمینه به مطالعه و

تحقیق پرداخت. در دیدارهای سال ۱۳۵۱، در جمع دوستان و همکاران اداری با قاطعیت اعلام کرد که باید اصول این علم مورد بحث و پژوهش قرار گرفته و با توجه به ساخت زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در سرزمین ما پایه‌ریزی شود.

پرویز مهاجر که در اجرای برنامه‌های پژوهشی علمی سخت‌گیر، دقیق و پی‌گیر بود، بلافاصله کار را آغاز کرد و در مهرماه ۱۳۵۱ اولین سنگ بنای «دانش اطلاع‌رسانی»^۵ را با انتخاب این اصطلاح در ترجمه مقاله «دانش اطلاع‌رسانی چیست؟» در نشریه فنی گذاشت. سپس ترجمه یکی از مشکل‌ترین و اساسی‌ترین کتاب‌های نظری این رشته را در نشریه فنی آغاز کرد.

بدین ترتیب دانش اطلاع‌رسانی و شیوه‌های علمی آن با تلاش پرویز مهاجر به دنیای علم کشور ما وارد شد و اصطلاحات علمی اساسی آن نیز از سوی او به زبان ما راه یافت. سال‌هاست که دانشجویان دوره کارشناسی کتابداری، آگاهی درباره این علم را با مطالعه آثار پرویز مهاجر آغاز می‌کنند و خواهند کرد. نام او به‌عنوان پایه‌گذار این علم در سرزمین ما جاودانه خواهد بود (حسین دانشی، ۱۳۵۵، ص ۱۱).

سرانجام دکتر پرویز مهاجر در بهمن ۱۳۵۴ دارفانی را وداع گفت. در اینجا گوشه‌ای از سخنان آقای علی سینایی را که در فراق این عالم وارسته بیان کرده است، نقل می‌کنیم: «در بهمن‌ماه ۱۳۵۴ مرکز مدارک علمی مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی دوست و همکار عزیز خود دکتر پرویز مهاجر را از دست داد. وجود دکتر مهاجر برای مرکز ما

دانش اطلاع‌رسانی و شیوه‌های علمی آن با تلاش پرویز مهاجر به دنیای علم کشور ما وارد شد و اصطلاحات علمی اساسی آن نیز از سوی او به زبان ما راه یافت

زیر بخشی از این رساله برای آشنایی با کارهای علمی وی نقل می‌شود.

تعریف واژه‌نامه

واژه‌نامه را می‌توان برحسب وظیفه یا ساختمان آن تعریف کرد. برحسب وظیفه، واژه‌نامه ابزار نظارت اصطلاح شناسنامه‌ای است که از آن در ترجمه از زبان طبیعی مدرک یا زبان نمایه‌ساز و استفاده‌کننده به زبانی مفید و محدود یعنی زبان دستگاه استفاده می‌شود (زبان دکومانتاسیون، زبان اطلاع‌رسانی)^۱ برحسب ساختمان، واژه‌نامه واژگانی است تحت نظارت که اصطلاحات آن از لحاظ معنا و جنس با یکدیگر ارتباط دارند و قلمرو خاصی از دانش را فرامی‌گیرند. واژه‌نامه به‌عنوان زیرمجموعه ساخت یافته‌ای از زبان طبیعی، محتوای موضوعی مدارک، اشیا یا مجموعه‌ای از داده‌ها را توصیف می‌کند. اصطلاحاتی که در توصیف خصوصیات صوری مدرک مورد استفاده قرار می‌گیرند (عناصر غیرموضوعی مانند نام نویسندگان، مجله‌ها، موزه‌ها، محل‌ها و جغرافیا و سایر توصیف‌های کتاب‌شناختی) در واژه‌نامه نمی‌آیند، هرچند این عناصر معمولاً برای تعیین دقیق آنچه نمایه شده است، ضرورت دارند. درحقیقت بهتر است آنها را جزء ملحقات واژه‌نامه آورد.

واژه‌نامه باید دقیقاً نشان‌دهنده محتوای اطلاعاتی مدارک یا عناصر دیگر مجموعه‌ای مربوط به خود باشد، یعنی باید دارای اصطلاحات و ارجاعات متقابل باشد، متناسب با موضوع موردبررسی، و نباید زبان مجموعه مدارک یا زبان و اطلاعات موردنیاز استفاده‌کنندگان را از نظر دور داشت.

بنابر ماهیت نظارت اصطلاح شناسنامه، دو نوع عمده واژه‌نامه معمولاً فراهم می‌شود.

الف) واژه‌نامه‌هایی که نظارت اصطلاح شناسنامه را از طریق واژه‌های مرجع اعمال می‌کنند، یعنی واژه‌نامه‌هایی که فقط یکی از اصطلاحاتی را که به مفهومی دلالت می‌کنند در نمایه‌سازی و بازیابی مجاز می‌شمارند.

ب) واژه‌نامه‌هایی که در نمایه‌سازی و بازیابی، نظارت اصطلاح‌شناسانه را با مجازدانستن تمام اصطلاحاتی اعمال می‌کنند که به یک مفهوم دلالت دارند، اما تمام این اصطلاحات را به نشانه بی‌ابهام دیگری که از برای مفهوم گزیده شده است، ارجاع می‌دهند (مثلاً شماره مفهوم یا نشانه‌گذاری). در این نوع واژه‌نامه اگر معنای اصطلاحی تغییر کند، حذف مترادف و روابط مفهومی خیلی آسان‌تر است.

بسیار معتنم بود و ازدست‌دادن او ضایعه‌ای بس جبران‌ناپذیر است. مهاجر همکاری صمیمی، فعال و مشاوره‌ای ارجمند و دلسوز بود. در پیشرفت برنامه‌های مرکز پیوسته می‌کوشید و نظرات تازه ارائه می‌داد. او بیش از هر چیز به انجام کارهای بنیادی و اصولی در مرکز ما عقیده داشت و می‌گفت که باید به تربیت افراد و پرورش استعداد علمی آنها همت گماشت. مهاجر عضو شورای مؤسسه بود. با نشریات مختلف مرکز همکاری می‌کرد. فصلنامه نشریه فنی مرکز مدارک علمی را او در مهر ماه ۱۳۵۱ پایه‌گذاری کرد و خود سردبیر و مسئول آن بود. این نشریه تا زمان حیات دکتر مرتب انتشار یافت» (علی سینایی، ۱۳۵۵، ص ۵).^۲

نمونه‌هایی از کارهای علمی دکتر مهاجر

– کتاب نظریه ادبیات

کتاب نظریه ادبیات، تألیف رنه ولک و اوستن وارن^۳ یکی از آثار مهم در زمینه ادبیات و نقد ادبی محسوب می‌شود که دکتر پرویز مهاجر با همکاری ضیاء موحد آن را ترجمه کرد.

– ترجمه رساله «دستور ساختن واژه‌نامه استانداردهای

بین‌المللی»

مهاجر در آخرین ماه‌های فعالیت در مؤسسه رساله «دستور ساختن واژه‌نامه استانداردهای بین‌المللی» را ترجمه کرد که از هر حیث در کار مراکز اطلاع‌رسانی و دکومانتاسیون اهمیت دارد. این رساله را مرکز مدارک علمی منتشر کرده است. در

۴. میخائیلوف، ا. ا. ای. و آر. اس. گیلیاردسکی. «انتشارات علمی، منبع و وسیله اشاعه دانش»، نشریه فنی مرکز مدارک علمی، فروردین، تابستان و پاییز ۱۳۵۲، ص ۴۳-۵۲ و ۴۷-۵۹.

ب) کتاب‌ها

۱. سازمان جهانی استاندارد. دستور ساختن واژه‌نامه با استانداردهای بین‌المللی، تهران: مرکز مدارک علمی، ۱۳۵۴ = ۱۹۷۵.
۲. ولک، رنه و اوستن وارن. نظریه ادبیات، با همکاری ضیاء موحد، تهران: فرانکلین (شرکت انتشارات علمی فرهنگی)، ۱۳۷۳.

پی‌نوشت‌ها:

1. yeganeh_ra313@yahoo.com
2. Applied Linguistics 2.
۳. از همکاران و دوستان دکتر مهاجر که در مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی حضور داشتند.
4. Theory of Literature, René Wallek & Austin Warren; Penguin Book, London, 1968
5. Documentation
6. Information Science
۷. علی سینایی، رئیس مرکز مدارک علمی و عضو هیئت تحریریه نشریه فنی مرکز مدارک علمی.
8. Documentation Language, Information Language
9. Terminology Classification System
۱۰. فهرستی از آثار دکتر مهاجر را آقای میرعلائی، از دوستان دکتر مهاجر، تهیه کرده است، که در مقاله فقط عناوینی که در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی است، ذکر شد. گزیده‌ای از این مقالات به کوشش وی در مجموعه‌ای جداگانه چاپ شده است.

برخلاف فرهنگ لغات، که تعاریف واژه یا اصطلاحی را به‌دست می‌دهد، در واژه‌نامه، واژه‌ها یا اصطلاحات طوری منظم می‌شوند که روابط بین آنها مبین معنای خاصی باشد. می‌توان واژه‌نامه را مانند نمایه‌ای الفبایی مرتب کرد یا اصطلاحات موجود در واژه‌نامه دیگری را برای ساختن نمایه‌ای مورد استفاده قرارداد. اما در هر حال واژه‌نامه یا نمایه یکی نیست. نمایه هر مجموعه‌ای باید نشانی و محل هریک از عناصر موجود در این مجموعه را مشخص کند، اما خود واژه‌نامه فقط شامل اصطلاحات است، بدون نشانی‌هایی که در نمایه آمده است. واژه‌نامه به‌عنوان «سیستم رده‌بندی اصطلاحات»^{۱۰} با سیستم رده‌بندی موضوعی چنانکه در رده‌بندی دهدهی جهانی درآمده است، مشابهت‌هایی دارد.

اما در حالی که نظام‌های رده‌بندی موضوعی می‌کوشد تا کل سیستم روابط مرتبه‌ای را نشان دهد، واژه‌نامه به‌اقتضای مجموعه مدارک و نیازهای اطلاعاتی استفاده‌کنندگان روابطی را که در نمایه‌سازی و بازیابی ضرورت دارد، نشان می‌دهد.

واژه‌نامه را نباید نوعی فهرست معتبر محسوب داشت، زیرا اصطلاحات برگزیده‌شده در واژه‌نامه خاصی، اصطلاحاتی هستند که در سیستم دکومانتاسیون و اطلاع‌رسانی معینی مورد نیاز نمایه‌سازی و بازیابی هستند. فهرست‌های معتبر دیگری وجود دارند که مبتنی بر زبان طبیعی هستند، مانند فهرست سرعنوان‌های موضوعی. اما به‌طور کلی این قبیل فهرست‌ها ساختمان مرتبه‌ای واژه‌نامه را ندارند.

پاره‌ای از آثار دکتر پرویز مهاجر

از دکتر مهاجر آثار متعددی منتشر شده که هریک در جای خود ارزشمند است که در دو بخش به برخی از آنها که بیشتر در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی است، اشاره می‌شود.^{۱۱}

الف) مقالات

۱. ایوانز، ادواردجی. «گزینش کتاب»، خبرنگارنامه انجمن کتابداران ایران، تابستان ۱۳۵۰، ص ۴۶-۶۵.
۲. بورکو، ه. «دانش اطلاع‌رسانی چیست»، نشریه فنی مرکز مدارک علمی، با همکاری حسین دانشی، مهر ۱۳۵۱، ص ۸-۱.
۳. میخائیلوف، ا. ا. ای. و آر. اس. گیلیاردسکی. «اطلاع‌رسانی، جزء حیاتی پژوهش‌های علمی»، نشریه فنی مرکز مدارک علمی، دی ۱۳۵۱، ص ۱۵-۳۲.

مآخذ:

۱. نشریه فنی مرکز مدارک علمی: ویژه پرویز مهاجر، س ۴، ش ۱-۴ (۱۳۵۵).
۲. رنه ولک و اوستن وارن (۱۳۸۲). نظریه ادبیات، ترجمه: ضیاء موحد و پرویز مهاجر، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. سازمان جهانی استاندارد (۱۳۵۴). دستور ساختن واژه‌نامه: استانداردهای بین‌المللی، ترجمه پرویز مهاجر، تهران: مرکز مدارک علمی، ۱۳۵۴ = ۱۹۷۵، ص ۴۰ - (نشریه شماره ۱۹۱).